

УДК: 94(477)»1932/1933»:323.282

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prysiashniuk>

Yuriy Prysiashniuk

PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiashniuk, Yu. (2024). Features of recruitment technology and the moral-psychological state of the perpetrators of the Holodomor-genocide of 1932/1933. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 112–117. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prysiashniuk>

FEATURES OF RECRUITMENT TECHNOLOGY AND THE MORAL-PSYCHOLOGICAL STATE OF THE PERPETRATORS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932/1933

Abstract. The article *aims* to trace the peculiarities of recruitment and the moral and psychological state of those individuals who became executors of the greatest tragedy of Ukrainian peasantry in the 20th century — the Holodomor-genocide of 1932–1933.

The scientific novelty of the research results is determined by its innovative nature. On the basis of the synthesis of knowledge of modern historiography, as well as political science, ethnology and psychology, the factors of a sharp increase in the number of perpetrators of the Holodomor-genocide policy have been identified and substantiated. Moreover, the author outlines the scientific inadequacy of some myths widely disseminated in academic literature.

The methodological basis of the study was an interdisciplinary approach, which made it possible to achieve the goal and further clarify the essence of the Stalinist totalitarian regime.

Conclusions. The topic of recruitment (co-optation) of actual perpetrators of the state policies of the communist misanthropic regime is formulated and partially researched in the article. This process caused the tragedy known as the Holodomor-Genocide. The author focuses on various features of this cruel and cynical procedure, which led to the horrifying death of millions of Ukrainian peasants. The key «technology» is considered to be Bolshevism — a political regime that spread in Ukraine not only on an ideological but also on a mental level. It was so pervasive that the insurgent resistance against it proved powerless.

Key words: historiography, Stalin's regime, state policy, information policy, conjuncture, representative, peasantry, insurgent movement.

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Присяжнюк Ю. Особливості технології вербування та морально-психологічного стану виконавців Голодомору-геноциду 1932/1933 рр. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 111–117. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prysiashniuk>

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ВЕРБУВАННЯ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ВИКОНАВЦІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932/1933 РР.

Анотація. Метою статті є простежити особливості вербування та, відповідно, морально-психологічного стану тих осіб, котрим випало поповнювати ряди виконавців найбільшої трагедії українського селянства ХХ ст. — Голодомору-геноциду 1932/1933 рр.

Наукова новизна результатів дослідження визначається його інноваційним характером; на основі синтезу знань сучасної історіографії, також політології, етнології, релігієзнавства та психології, визначено й комплексно обґрунтовано чинники різкого збільшення чисельності виконавців політики Голодомору-геноциду. Крім того, автор окреслив наукову неспроможність деяких дотепер поширених у науковій літературі міфів.

Методологічною основою розвідки став міждисциплінарний підхід, який дав можливість не лише досягнути поставленої мети, а й глибше прояснити сутність сталінського тоталітарного режиму.

Висновки. У статті сформульовано й почасти досліджено тему вербування (кооптації) фактичних виконавців державної політики комуністичного людиноненавистницького режиму на селі. Вона спричинила трагедію, відому під назвою Голодомор-геноцид. Автор акцентує увагу на різних особливостях цієї жорстокої та цинічної процедури, що їй випало передувати жахливому вимиранню мільйонів українських селян. Ключовою «технологією» він вважає більшовизм — політичний тоталітарний режим, що поширився в Україні не лише на ідеологічному, а й ментальному рівні. Причому настільки всеосяжно, що повстанський спротив проти нього виявився безсилим.

Ключові слова: історіографія, сталінський режим, державна політика, інформаційна політика, кон'юнктура, уповноважений, селянство, повстанський рух.

Постановка проблеми.

Проблематика досліджень злочину/трагедії Голодомору-геноциду 1932/1933 рр. досить багатогранна, зокрема й у контексті джерельної бази. Автор пригадує жовтневі дні 1996 р., коли на першому (від проголошення державної незалежності України) Всеукраїнському аграрному симпозіумі, що відбувався в Умані, хтось із його учасників заявив, ось, мовляв, «видаємо ще один-два томи документів і вся джерельна база з історії Голодомору (тоді ще не названого «геноцидом». — Ю. П.) буде опублікована». Мені, аспіранту, тоді подумалося — як так може бути, адже вивчення цієї трагедії лише розпочиналося? Від свого родинного оточення я з дитинства знав багато «оригінальних» мікросюжетів про бідові 1930-ті рр., що лишалися невідомими широкому загалу й не потрапляли, відповідно, у поле зору науковців, а про усноісторичні студії тоді серед українських істориків не йшлося. Однак, перепитувати не наважився, подумав тільки, можливо, «професурі видніше»¹.

Про катів Голодомору-геноциду, як наукову проблему, йдеться не вперше. Цього разу спробуємо з'ясувати деякі особливості жорстокої та цинічної процедури, що її мали пройти ті, кому випало служити режиму, його злочинній політиці, результатом якої стало жахливе вимирання кількох мільйонів українських селян. Додамо, що набагато більше мешканців села тоді втратили здоров'я, «зневірилися в багатьох традиційних уявленнях, цінностях, віруваннях»².

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Щодо історіографії проблеми катів Геноциду-голодомору 1932/1933 рр., що сформувалася за останні десятиліття, то вона позначається (не скажу, що хибує) певною тематичною однобічністю. У численних розвідках мова переважно йде про інше — викриття та осуд сталінської політики на селі, опис нововиявлених фактів про жертви режиму. Власне їм присвячено більшість останніх наукових досліджень, чимало з яких, словами відомого дисидента та громадсько-політичного діяча Л. Лук'яненка, справді «наповнені залізно-правдивими фактами страшного злочинного геноциду української нації»³. З іншого боку, попри те, що з другої половини ХХ ст. у європейській науковій літературі досить потужно розвивався новий науковий напрям — усна історія, в Україні він, тобто метод глибинного інтерв'ю біографічного характеру, набув популярності лише в 2000-х рр.

Зрештою, на сьогодні історіографія проблеми виконавців політики «упокорення села голодом» більш-менш виразно окреслена в працях А. Граціозі, С. Кульчицького, В. Марочка, О. Веселової, В. Гудзя, В. В'ятровича, С. Горошка, Ю. Присяжнюка, Г. Капустян, Л. Бабенко, Т. Борьяк, Р. Орищенко, В. Рубана, О. Коміренко та ін. Напрацьовано загальну модель пояснення, відповідно до якої сталінський (ментально російсько-комуністичний) державний апарат свідомо проводив політику масового винищення людей, що підпадає під визначення «геноцид».

¹ Борьяк Т. Усноісторичні джерела про подвірні обшуки під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і на Кубані. *Етнічна історія народів Європи*. 2022. Вип. 67. С. 82–91.

² Каное, R. D. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3). P. 199–200.

³ Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : злочини проти народу. 2-е вид., допов. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 3.

Мета статті.

Метою дослідження є спроба прояснити чинники історично швидкого, конкретно — у межах кільканадцяти-кількох років, формування соціального прошарку партноменклатури — виконавців Голодомору-геноциду 1932/1933 рр.

Виклад основного матеріалу.

Отож, через низку причин, зокрема й емоційно-психологічного характеру, проблему виконавців страшних подій в Україні, що відносно недавно отримали назву «Голодомор-геноцид», історики дотепер не поспішають з'ясувати. У цьому випадку політична кон'юнктура відіграє свою звичну роль. Причому не лише в історіографії, де вона, судячи з усього, дісталася в спадщину від попередньої епохи. Інакше кажучи, у суспільстві, серед широких кіл громадськості, які зазвичай виступають своєрідним замовником наукових гуманітарних досліджень, так би мовити, «актуалізують» їхню тематику, не вдалося створити відповідного замовлення.

Загалом у перші десятиліття державної незалежності України зусилля влади й згаданої громадськості виявилися в цьому випадку не надто рішучими. Щоправда, у 2010 р. суд ухвалив рішення, згідно з яким «Йосип Сталін (Джугашвілі), В'ячеслав Молотов (Скрябін), Лазар Каганович, Павло Постишев, Станіслав Косіор, Влас Чубар та Мендель Хатаєвич вчинили злочин геноциду, передбачений Карним Кодексом України»⁴. Звернімо увагу, що осуджено було лише шістьох осіб, хоча до злочинів, що їх «з сатанинською послідовністю коїв московський імперіалізм», мали безпосереднє відношення десятки тисяч чиновників — вищі можновладці (високопосадовці), уповноважені всіх рівнів, так звані «місцеві активісти» (роль останніх дещо різниться, що потребує окремого дослідження)⁵. До того ж, «у зв'язку зі смертю», суд відразу закритим кримінальним провадженням щодо цієї «шістки»⁶. Тож, формально юридичні норми було витримано, а моральний бік трагедії, що за офіційно визнаними даними забрала життя 3,941 млн людей, лишився без належної відповіді. Рефлексуючи на рішення суду, Президент України В. Ющенко (який сам був ініціатором цього впровадження) тоді сказав, що воно «відновлює історичну справедливість і дає шанс будувати Україну на чесних і демократичних засадах»⁷. На наш погляд, заява слухна передусім у контексті «шансів» на «відновлення й будівництво», проте їх ще потрібно навчитися реалізовувати⁸.

Тема статті заявлена як «особливості технології вербування та морально-психологічного стану виконавців Голодомору-геноциду». Власне її формулювання можна було б прописати й без «особливостей», а просто — «технології...» й далі по тексту. Звуження діапазону тлумачення спричинено незначним обсягом розвідки. Надалі цей недолік має бути подоланий шляхом залучення до аналізу набагато ширшого спектру інформації — «мови, мистецтва, письменства, спогадів, молитов, промов, поодиноких реплік»⁹. Тут же обмежимося кількома лаконічними поясненнями.

По-перше, факт захоплення, утримання й використання влади, адміністративного ресурсу більшовиками. Будь-яка влада, а «диктатура пролетаріату та найбіднішого селянства» і поготів, «грала» на емоціях патріархального села, цілеспрямовано ідеологізувала та міфологізувала мислення його мешканців, зрештою, сама утвердилася як «влада народу» (але, аж ніяк не етносу), «усерйоз і надовго» (мало хто тоді наважувався думати про її тимчасовість), а ще позначалася небаченим, справді тотальним тиском на населення, кожну людину. Її боялися, а популярне аж до кінця ХХ ст. риторичне питання «ти що — проти советської влади?» завжди звучатиме провокативно-загрозливо¹⁰.

4 Україна засудила Сталіна за Голодомор. 2010. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/>

5 Рячук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. — Історичні причини та політичні наслідки / НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 44.

6 Україна засудила Сталіна за Голодомор. 2010. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/>

7 Там само.

8 Бабак М., Найден О., Присяжнюк Ю. Сільська фотографія Середньої Наддніпрянщини кінця XIX–XX ст. : кол. моногр. / наук ред. О. С. Найден, відп. ред. М. П. Бабак. Київ : ТОВ «Інтертехнологія-Черкаси», 2014. С. 171.

9 Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX — першої третини XX ст. / наук. ред. Ю. Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. Кандич С. Г., 2019. С. 20.

10 Вілсон Е. Селяни стають українцями : український модернізм. Українці : несподівана нація. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. С. 220.

По-друге, специфіка тоталітарного режиму — як така, що в науці отримала різні пояснення, але, здається, найбільш репрезентативно через категорію «соціальна інженерія». Чи не вперше в історії людину (індивіда, верству («клас»), усю спільноту) безапеляційно змушували в щось вірити/не вірити, когось обожнювати чи ненавидіти, щось безжально руйнувати чи, навпаки, «затято будувати»¹¹. Оскільки більшовизм — це в основі своїй російський комунізм, то з його утвердженням у традиційну (селянську) Україну більше «заходило» російської ментальності, «самодержавної» політичної культури¹². Унаслідок такого «культурного зближення», цей проєкт соціальної інженерії прийнято було виконувати з особливим завзяттям, тобто щиро, самовіддано, з фанатизмом. Про його глибинну «архетипну природу» додатково дізнаємося з сучасних досліджень психологів. Це ж доводять документи, що нещодавно введені до обігу в українську історіографію¹³.

Власне специфіка «принесеного ззовні» більшовизму виступає третьою особливістю формування виконавців Голодомору-геноциду¹⁴. Звертаємо увагу на атеїстичний характер режиму, його відповідну ідеологію й політику (не кожний тоталітаризм ХХ ст., навіть націонал-соціалістичний у Німеччині, був «безбожним»), активізацію «роботи по церковникам» тощо¹⁵. В Україні перед трагедією фізичною люди переживали мало чим кращі «морально-психологічні потрясіння»¹⁶. Автор відомих спогадів про свою причетність до творення геноциду 1932/1933 рр. Дмитро Гойченко писав про відмову від Бога зокрема так: «Бувало, ночами я не знаходив собі місця й сновигав як тінь. О, навіщо я народився! — вигукував я»¹⁷. Тож, історики мають не лише глибше дослідити, а й синтезувати «атеїзацію мільйонів людей» у свої тематичні студії¹⁸.

По-четверте, страх. Варто погодитися з міркуваннями В. Марочка про перспективи дослідження проблеми соціальних емоцій, причому не лише жертв, а й катів Голодомору. На відміну від досвіду боротьби бійців УПА, повстанського руху часів Другої світової війни, ситуація виглядала набагато гнітючішою, оскільки в той час він — переляк — і мобілізував людей, і, водночас, паралізував їх — їхню волю, здатність думати й діяти. А влада, що називається, не дримала. Очевидці пригадували як, виконуючи волю вождя, «божевільно метався» Україною Л. Каганович. Присутні на засіданні Одеського міського активу (уповноважені з хлібозаготівель) розповідали, що у зверненні до них він говорив настільки жахливі речі, так затято й безапеляційно погрожував присутнім у залі, що дехто «з переляку втрачав свідомість»¹⁹. Цей факт — лише поодинокий приклад функціонування тієї системної імперії страху, яку більшовикам вдалося створити за історично короткий відтинок часу, кон'юнктурно (хитромудро) поєднавши її зі сліпим захопленням, «рабським плазуванням» та «відчайдушною любов'ю»²⁰.

По-п'яте, бажання вижити, зберегти своє життя та забезпечити безбідне майбутнє дітям і внукам; причому спектр бажань тут міг бути досить широким — від власне виживання до «панування». Про серйозність цієї причини свідчив той факт, що до 1930-х рр. у суспільстві встигла сформуватися відповідна мораль, оригінальна «народна субкультура»²¹. Її репрезентувала відома сталінська фраза «діти за батьків не відповідають». Особливо переконливо та

11 Kahoe, R. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3). P. 205–206.

12 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: моногр. Черкаси: «Вертикаль», вид. ПП Кандич С.Г., 2007. С. 464.

13 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках газети «Америка» / упоряд. та авт. передм. С. В. Корновенко. Черкаси: Видавництва Чабаненко Юлія, 2024. С. 139 та ін.

14 В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ: Наш формат, 2021. С. 349.

15 Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. P. 118–119.

16 Ibid. P. 121.

17 Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 18.

18 Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. 2017. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>

19 Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 215.

20 Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. P. 122.

21 Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів ХІХ ст. *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny* / red. Naukowa: R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa; Humań; Poznań: Wyd-wo «Taurus», 2013. S. 201–208.

пророчо вона прозвучить якраз стосовно нащадків катів Голодомору 1932/1933 рр. — вони справді ні за що не відповідатимуть, ба більше, упродовж всього життя (за незначним винятком) користуватимуться пільгами та всілякими преференціями на, так би мовити, «законних підставах»²². Їхні ж батьки (міське, обласне, республіканське та столичне (московське) начальство періоду творення геноциду), як писатиме той же Д. Гойченко, послуговуватимуться закритими продовольчими розподільниками, що «мали все, крім, хіба що, пташиного молока»²³. «Такі ж закриті, тобто недоступні для народу, магазини обслуговували ГПУ та командно-політичний склад Червоної армії»²⁴.

По-шосте, кар'єристські прагнення представників середнього та молодого покоління, які успішно пристосувалися до нових умов життя. Персонально вони адаптувалися по-різному, проте варто враховувати, що на початку 1930-х рр. багато громадсько-активних людей були вже «або знищені, або залучені до партії»²⁵. Найбільше ж «слабодушні й боягузливі з обезголовленої маси, а також ті, що мали підлі продажні душі, з радістю поповнювали ряди «стукачів» і служили юдину службу проти народу»²⁶.

По-сьоме, на умовно другому етапі формування тоталітарного режиму чинником вербування та формування відповідного морально-психологічного стану виконавців масового штучного людинобвиства стала бузувірська психіка садизму. Це поняття вживаємо в його прямому значенні, тобто як схильність до насилля, отримання задоволення від знищення, також мук та бідкування інших людей. Особлива психічна втіха була від того, що чиновник (уповноважений) розпоряджався чужим життям, а сам перебував ніби в другому світі. Прикладом крайнього цинізму вважаємо описаний Д. Гойченком випадок, коли весною 1933 р. дружина одного з київських партійних можновладців «з реготом... повідала про те, як (на вулиці міста. — Ю. П.) голодний корчився в передсмертній агонії і як він «смішно» витягнувся й помер»²⁷.

Висновки.

З огляду на проведений аналіз, автор пропонує такі прикінцеві висновки. По-перше, сама процедура «підготовки» виконавців волі вождя-диктатора (уповноважених) щодо відбирання хліба й усього їстівного в українських селян — ніщо інше, як невід'ємна, питома складова становлення тоталітарного режиму, причому на російській ментально-архетипній основі (своєрідним свідченням цього є факт потрапляння під сталінські репресії значної частини тих, чийми руками творилася трагедія села). По-друге, станом на початок 1930-х рр. в Україні не існувало деспотів «від народження». Так чи так, але абсолютна більшість «творців» трагедії «вийде з народу» — до цинічного, безжального, безмежно жорстокого світу потрапить шляхом поетапної персональної кооптації. Теза опосередковано підважує відомі міфи про «безгрішний простий народ», можливість голосування й обрання «справді народної влади», хоча це вже тема іншого дослідження. По-третє, злочинці не понесли покарання, відтак цілком очевидно, що без розвитку національної держави, демократичного устрою, синхронно — інтеграції в цивілізовану (європейську) спільноту в Україні та інших пострадянських країнах можливі історичні рецидиви масштабного знищення людей.

References:

1. Babak, M., Naiden, O. & Prysiazniuk, Yu. (2014). *Silska fotohrafia Serednoi Naddnyprianshchyny kintsia XIX–XX st.* [Rural Photography of the Middle Naddnyprianschyna at the end of the nineteenth — twentieth centuries]. Kyiv : Intertehnology-Cherkasy. (in Ukrainian).

22 Paloutzian, R. & Jackson, S. L. & Crandall, J. E. (1978). Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *Journal of Psychology & Theology*. 6 (4). P. 274.

23 Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор : мемуары свидетеля. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. С. 203.

24 Там само.

25 Там само. С. 249.

26 Там само.

27 Там само. С. 222.

2. Babenko, L. (2017). Yak ukraintsiv robyly ateistamy : derzhavna polityka proty religii u pershi desiatylyttia radianskoi vlyady [How Ukrainians were made atheists : state policy against religion in the first decades of Soviet rule]. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism> [in Ukrainian].
3. Boriak, T. (2022). Usnoistorychni dzherela pro podvirni obshuky pid chas Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini i na Kubani [Oral historical sources about house-to-house visits during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 67, 82–91. [in Ukrainian].
4. Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. 118–123. [in English].
5. Hoichenko, D. (2012). Krasnyy apokalipsis: skvoz raskulachivaniye i golodomor : memuaryi svidyetyelya [Red apocalypse: through dekulakization and Holodomor : memoirs of a witness]. Kyiv : A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. [in Russian].
6. Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini na storinkach hazety «Ameryka» [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine on the pages of the newspaper «America»] (2024) (Ed) S. Kornovenko. Cherkasy : Vydavchynia Chabanenko Yuliia [in Ukrainian].
7. Kahoe, R. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3), 197–207. [in English].
8. Oryshchenko, R. (2019). Relihiinyi svit ukrainskykh selian druhoi polovyny XIX — pershoi tretyny XX st. [The religious world of Ukrainian peasants in the second half of the 19th — the first third of the 20th century]. Cherkasy : Vertykal, vyd. PP Kandych S. H. [in Ukrainian].
9. Paloutzian, R., Jackson, S. & Crandall, J. (1978). Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *Journal of Psychology & Theology*. 6 (4), 266–275. [in English].
10. Prysiazhniuk, Yu. (2013). Poniattia «narod» u retrospektsii ukrainskykh i polskykh intelektualiv XIX st. [The concept of «people» in retrospect of Ukrainian and Polish intellectuals of the XIX century]. *Rozdrozha. Polsk-oukraiński dyskurs humanistyczny. [Crossroads. Polish-Ukrainian Humanist Discourse]*. Poznań : Wyd-wo «Taurus», 201–208. [in Ukrainian].
11. Prysiazhniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy : sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Naddnipyrianshchyna : socio-mental history of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
12. Riabchuk, M. (2019). Dolannia ambivalentnosti. Dychotomia ukrainskoi nacionalnoi identychnosti — istorychni prychny ta politychni naslidky [Overcoming ambivalence. The Dichotomy of Ukrainian National Identity — Historical Causes and Political Consequences]. Kyiv : IPIEND I. F. Kurasha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Ukraina zasudyła Stalina za Holodomor (2010). [Ukraine condemned Stalin for the Holodomor]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2010/01/13/4613506/> [in Ukrainian].
14. Veselova, O., Marochko V., Movchan O. (2000). Holodomory v Ukraini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : zlochyny proty narodu [Holodomors in Ukraine, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : crimes against the people]. Kyiv ; Niu-York : Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
15. Viatrotych, V. (2021). Notatky z kuchni «perepysuvannia istorii» [Notes from the kitchen of «rewriting history»]. Kyiv : Nash Format. [in Ukrainian].
16. Wilson, A. (2004). Seliany staiut ukraintsiamu : ukrainskyi modernizm. [Peasants are becoming Ukrainians : Ukrainian modernism. The Ukrainians: Unexpected Nation]. *Ukrainci: nespodivana natsiia. [Ukrainians: an unexpected nation]*. Kyiv : Vydavnytstvo «K.I.S.» [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 22.11.2024